

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

Ч. 15290

~~15290~~

3/10

902.6 (37)

06

Лескевич Вал. Дусевит Ізидор.

ПОМПЕЯНСЬКЕ ІЗІУМ,
ПАМ'ЯТКА БОРОТЬБИ СХІДНІХ КУЛЬТВІВ
ЗА ПЕРЕВАГУ В ГРЕКО-РИМСЬКІМ СВІТІ.

Відомий образ Брюлова „Зруйнованне Помпеї“ дуже спопуляризував у Росії оте засипане попелом і наново викопане з під нього місто. Про Помпею писали і говорили в 40-вих і 50-их роках так багато, що я ще десятилітком зачитував ся описами її дивовиж. Я любив у мріях літати по тім безлюднім та мовчазнім містї, де про те на кождім кроці видно слїди палкого, шумного життя, що кипїло тут ось немов би ще вчора, і нараз, нагло було перерване страшною катастрофою. Що за доля! Перед нами немов виходить із могили живий покійник і наглядно розкриває своє давно завмерле, а повне захоплюючого інтересу життє. Минули роки, явив ся незабутній наш просьвітитель Герцен, і для нас почало ся нове життє. Наші душі вирвали ся з під попелу сервілізму, жорстокости та обскурантизму — ми почали глядїти на свїт іншими очима. Все довкола нас явило ся нам іншим, і навіть мрії про далеку Помпею набрали нової закраски й нового значіння: помпейські розвалини зробили ся символом нашої власної долї. „Артист, що розвив ся в Петербурзі — писав Герцен — вибрав для свого пензля страшний образ дикої, нерозумної сили, що нївечить людий у Помпеї... На величезнім полотні товплять ся безладно налякані купи; вони даремно шукають рятунку. Вони погинуть від трусу землі, вулканїчного вибуха, серед цілої бурї катаклїзмів. Їх нївечить

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 11-24169

дика, безмисна, безпощадна сила, против якої ніякий опір неможливий“.

Отсе фрапантне зближенне, що від тоді ніколи не переставало підновлювати ся все новими та новими потвердженнями, неминуче протягом часу міцніло й міцніло в моїй свідомости, так що все наше життє почало являти ся мені якимось важким та болючим конаннем, якимось нестерпно-довгим, повним жаху „останнім днем Помпеї“. Чути було темні сили, що гасять нашого духа, напірають на нас як снігова лявіна і грозять погребти нас у мовчанці й тиші смерти.

Кінця краю не було тому кошмарови, і коли трапляло ся згадувати про похоронене місто, його подібність до нашої дійсности раз у раз палила душу. Самого міста одначе мені не доводило ся бачити, а під старість думало ся, що вже ніколи й не побачу його. Та ось минулого року неждано несподівано Помпея виринула передімною вже не в самих мріях. Ось я в саду, що розкинув ся біля самих стін старинного муру, і наближаю ся до нього... Мене опановує душевна тривога, немов я наближаю ся до рідних могил і бою ся нарушити їх сьвяточну мовчанку. Алея, якою я йду, робить крутий зворот, і ось передімною брама і перспектива вулиці, що тягнеть ся від неї. Так ось вона, Помпея! Я стою біля великої арки: ось ніша, де стояла статуя Мінерви, перед якою горіла золота лямпочка; ось лавка для тих, що в ранці дожидали, поки відчинять браму; на ліво маленька арка для пішоходів, усе як було в передодень катастрофи, і тільки розвалини муру на горі, де колись були зубці, кричать про минуле, про століття, що втонули в криниці вічности.

Проходжу браму, йду далі через форум, просто до храма Ізиди, що має для мене особливо великий інтерес. Сей маленький храм, видобутий із під попелу ще в половині XVIII в., заховав ся далеко краще, як деякі інші тутешні храми й будівлі. Він достарчив науці багато дуже важного й цікавого матеріалу. В звязку з силою даних, добутих при розкопах останків інших Ізіюмів, Серапеумів, Мітреумів і інших тогож рода храмів на всьому просторі римської імперії, широка історична течія станула перед нами в зовсім новім світлі.

Коли ви стоїте перед помпеянським Ізіюмом, вам здасть ся, що ви наблизили ся до тої своєрідної епохи з єгипетського кута, а там далі, на всю ширину величезної теріторії розсипали ся незлічені прояви тої великої історичної боротьби, яка тепер із кождим днем що раз більше виясняеть ся для нас.

Зверхній вигляд храму не виказує та й не виказував нічого незвичайного: інші помпеянські храми в загальних рисах належать до одного й того самого старинного типу. Лише внутрішній розклад і характер орнаментациї мають свої особливости. Ще різкіше кидалося в очі те, що тепер щезло. Переносячи ся в ті часи, коли все тут іще жило, рухалось і шуміло, коли прихожі зупиняли ся на вулиці, прислухали ся до святих співів за стіною, а юрба вірних наповняла храм, мусимо уявити собі щось дуже оригінальне і незвичайне. Входило ся в звичайненький на зверх храм, і тут разом із художними, повними виразу та руху фігурами плястичних богів і богинь ви бачили колодовату, немов одубілу статую Ізиди. Лице її було помальоване, на голові блистів дорогий діядем, уся вона була покрита розкішними шатами, на пальцях мала перстені; вона мусіла виглядати подібнісінько до тих вистроєних Мадон, що й сьогодні стоять у костелах південної Італії. По боках стояли образи грецьких богів і богинь; легенди про них були змістом малюнків на стінах як у храмі, так і в сумежних із ним будівлях. Надто можна було бачити деякі єгипетські скульптури та гієрогліфічні написи. Все в купі виявляло перісту мішанину, і всюди з поза граціозних обрисів геленської чи радше геленістичної штуки виступали тверді контури єгипетського стилю, за грецькою живістю та рухливістю видно було важкий єгипетський шаблон.

Не довго до фатального дня вибуху Везувія сей дивоглядний храм, розвалений землетрясенем у 63 році, був відбудований на ново і зовсім відновлений. В р. 79 се була одинока закінчена реставрація; праці при иньших помпеянських храмах у ту пору ще не були закінчені. Та Ізіюм, піддержане щедрими жертвами приватних людей, не лише упорало ся досить швидко з усіми роботами, але ще добило ся побільшення свого ґрунту коштом сумежної палестри. Очевидно культ Ізиди мав під собою твердий ґрунт.

Міжнародному характерови зверхнього вигляду храму відповідав і міжнародний характер тої релігійної системи, якій він служив. Основою того міжнародного характеру була віра в тожність єгипетських божеств із грецькими, що різнили ся буцім то лише самими назвами. Така віра являлась очевидним признаком зросту релігійної свідомости. Поняття про конкретні божества не устоюють ся в ряді і не зливають ся з иньшими, а тільки протиставлять ся, як протиставить ся прим. племінний бог Дагон племінному богу Ягвег. В міру, як росте абстрактність поняття,

відкриваєть ся вихід до узагальнення зближених прикмет через усунення конкретних. Разом із ослабленням племінної ворожнечі щезає також ворогованне між богами, і той сам Ягвег доходить до того, що його ставлять поряд із Агура-Маздою в признанню однаковости їх обопільних основних прикмет. І сей і той у тій стадії розвою являють ся вже не племінними, а космічними божествами. Так само йшло діло і з грецькими та єгипетськими божествами. Щоб у трійді: Діоніс, Деметра, Аполлон із одного боку і Озіріс, Ізіда, Гор із другого добачити тотожність їх сути, на се оба народи мусіли стати висше по над племінну відріжненість і національну виключність і таким способом перейти межу, що ділить природну релігію від релігії культурної. В сьому разі з'єднання грецьких і єгипетських вірувань почало ся ще в VI віці, коли Греки поселили ся в Навкратісі та Абидосі і коли у-перве виникла думка про одність божеств обох народів. Для Геродота се питанне являло ся вже рішеним і він раз по разу говорить про грецьке або єгипетське імя того або иньшого божества, або виставляє грецьку назву немов переклад єгипетської. Релігійний рух, що впливав із міжнародного зближення, йшов роблячи ся чим раз загальнійшим, до IV віку, коли в ново założеній Александрії здобув собі особливо податний ґрунт і швидко дійшов до повного розцвіту. Він держав ся віки і в самім розпалі супірництва ріжних його розгалужень Апулей міг уже формулувати його в дуже широкім обемі: для нього Ізіда, се прамати всього в природі, володарка елементів, первородна дочка Часу, найстарша в раді богів, цариця в царстві тіний, перша серед жильців неба, в якій втілені всі хори богів і богинь; вона одним своїм кивком кермує долею високого неба, могутніми вітрами моря, темними тайниками підземного сьвіта; вона — те єдине божество, яке чтить увесь сьвіт під ріжними формами й іменами, при всій ріжнородности образів і церемоній. Старі Дорійці називали її пессінунтською матірю богів; перші поселенці Аттики звали її кекропською Мінервою; на Кипрі імя її було пафоська Венера; кретські моряки кланяли ся їй під назвою діктінської Діяни; Сицилійці називають її стигійською Прозерпіною; одні іменують її Белльоною, другі Юною, ті Гекатою, иньші Рамнузією, лиш Єгиптяни, зберегателі давньої мудрости, і Сирийці називають її правдивим її іменем і кланяють ся їй пригідних її і пристійних для неї обрядах.

Так розкриває нам Апулей абстрактний характер понятя про Ізиду, як про універсальне божество; та він дає нам пізнати

також її етичне значіння. Ізида для Апулея „вічна і найсвятіша покровителька людського роду, ненастанна заступниця слабих і бідних смертних, що з ніжністю і ласкою йде на поміч страждущим і нещасним. Нема дня, нема ночі, нема ані одної хвилини в життю, в якій не спливала би на смертних її божеська щедрота. На морі й на суші вона всім подає свою помічну руку. Вона розганяє всі бурі життя і всіх покриває своїм покровом. Вона розв'язує найбільш заплутані вузли судьби, втишує скажені бурі фортуни, здержує погрози ворожих констеляцій. Її шанують жильці небес, їй кланяються божества ада, вона порушує сьвіт, запалює сонце, кермує вселенною, держить під п'ятою ад, їй радісно втурують звізди, її витають сьвітла небесні, з неї будують ся часи, вона годує облаки, нею наливаєть ся колос і т. д. Словом, Ізида, се уособлене любови до людства, його надія, його оборона, його „провидіння“ в повнім значінню того терміну.

Всі ті космічні та етичні моменти характеристики Ізиди являють ся в повні згідними з вихідною точкою поняття про се божество в давнім Єгипті. Від найдавнішої давнини вона вже була тут високою і добродійною богинею і матір'ю, якої вплив і любов обіймали небо й землю і преісподню, де пробувають покійники; вона була уособленем великої жіночої творчої сили, що починає і родить усяку живу істоту і в загалі все від небесних богів до земнородного — людей і звірів. Вроджене нею вона береже, піклуєть ся ним і кормить його. Все своє життя вона повертає на те, щоб прикладати свою силу на добро та успіх, не лише творячи нові істоти, але також привертаючи життя покійникам. Вона являєть ся високим зразком типу вірної жінки і любящої матери, і в тім своїм значінню вона й була найбільше почитана в Єгипті.

Разом із Ізидою почитано все також брата, а разом і мужа її Озіріса, богочоловіка, володаря загробового сьвіта, чоловіколюбця, насадителя справедливости і оберегателя правди, великого судію померших, що важить їх серця і визначає кождому заслужену ним долю. Його народження було чудом заповіджене голосом із неба; його життя було посвячене на добро людей, яких він навчив обробляти землю, яким надав закони і запровадив почитання богів; по його мученицькій смерті наступило dokonane Ізидою його воскресення для нового, вічного життя в загробовім сьвіті, яким він кермує як бог і царь, даючи

кожному гідному доступ до вічного блаженства під його володінням.

Такий був характер єгипетських божеств, що відбирали почесь у помпеянським Ізіюмі; тому муіло відповідати й богослуженне віддаване тим божествам, що зводило ся на обряди і символи ідеї положеної в основу релігійної системи. В помпеянським Ізіюмі, як і у всіх иньших греко-римських храмах Ізиди богослуженне відправляло ся по уставленім рітуалі по части щоденно, по части — з особливого пишнотою в означені празники. Звичайний хід богослуження Ізиді в її храмі містив ся в обряді „отворення ворот“, жертовного спалення плодів і кадила, молитов, пісень і иньших віковічних способів обрядової релігійности; в празничні дні на перший плян виступали процесії, в яких так названі пастофори або кивотоносці разом із иньшими членами храмоєої єрєрхії виступали в кондукті, що супрогодив таке чи иньше обношенне образа богині. Оті обходи мали звязок із ріжними магічними або містичними особливостями, що служили виразом їх високого значіння для віруючих. До них належали: десятидневий піст, що попереджав церемонію, затворництво в самім храмі, що мало на меті остре захованне того посту, запитуванне пророчні, вдивлюванне в образ богині, що доводило до релігійної екстази і т. и. Процесії відбували ся дуже празнично та пишно. Призначені для піддержання релігійного настрою серед віруючих вони приваблюєали до себе увагу й усеї людности міста і тому неминуче причиняли ся до зміцнення пропаганди. До найзначнійших празничних богослужень із тих, які відправляли ся в Ізіюмі, належали між иньшими: празник посвячення новонавернених, при чім у круг обрядів входило зануренне посьвячуваного в воду, що як дар Озіріса вважала ся сьвятою; далі празник різдва Озіріса, а також шанованне його мук, смерти і воскресення. Се остатне богослуженне відбувало ся серед плачу вірних у першій і серед радісних співів у другій части. Все оте драматизованне легенди не було позбавлене й моралізаційної тенденції, що впливала з єгипетських переказів і також на ґрунті релігійного синкретизму не переставала докладати великої дбайливости за моральне обновленне неофітів і вщіпленне їм моральної чистоти та охоти до благочестивих діл. Сьвідоцтва Апулея, згідні з тими даними, які маємо в староегипетській „Книзі Мертвих“, показують, що на всьому протязі того часу удержував ся все однаковий дух милосердя і співчутя. „Я захоував справедливість на землі — говорить покійник перед лицем

свого судді Озіріса, — „я не причиняв терпіння нещасним, я не допускав жорстокого поводження з невольником, я не був причиною пролитих сліз, я не допускав ся вбійства... а давав хліб голодному і воду прагнущому“ і т. и.

Суміш етичних і магічних елементів, що визначає буцім то єгипетську релігію, властива одначе всім релігіям у загалі. Еволюція всіх релігій зовсім не виявляє „заміни старого новим“ чи пак „субституції“ по терміну емпіріокритицизму, а все і всюди держить ся „реституції“, з якою разом уміщують ся новотвори, що з часом усе більше й більше заслоняють собою старі пережитки. Міжнародний характер того релігійного руху, в якого лоні йшла боротьба за перевагу того чи иньшого перенесеного у греко-римський світ східного культу, був особливо корисний для виробу новотворів, які й появляють ся скрізь як нові парості на старім пні. Такими паростями й являють ся ті нові боги, яких Джон Робертсон називає „секундарними богами“, які являючи ся з разу в формі заступників і посередників — Озіріса, Діоніза, Атиса, Адоніса, Мітри, Льогоса — роблять ся з часом представниками ідеї вибавлення, спасення, викуплення — сотерії, не лише величають ся самі як сотери, але й инших, старих богів наділяють тим самим прозвищем. Повстанне й еволюція тих „секундарних“ культів на основі сотера, що заслонює старі вірування, виступає тому як питанне першорядного значіння, а конкретне здійсненне того новотворного руху в такій чи иньшій формі, при всім своїм високім історичнім інтересі все таки по троха відступає на другий плян.

Мати всюди на оці ту соціологічну перспективу тим більше важно, що факт осягнення переваги того або иньшого з даних новотворів не мав і не міг мати чисто принципіального характеру. До розвязки сього питання причиняло ся багато зовсім практичних чинників, а в їх числі роля верховодів новотвору мусить уважатися немаловажною. Служителі Ізиди хоч і швидше мали багато дечого такого, що сприяло успіхови иньших конкурентів, не виявили одначе досить видержаної консеквенції ані в уставленню єдності, суцільности та окремішности своєї науки, ані в організації духовенства, і тому й оказали ся позбавленими многих шансів успіха. Хоча духовенство Ізиди й не було відокремлене і ерархізоване в кождім окремо взятім Ізіюмі, але спільної організації і спільного проводу воно не мало і взяте в цілости поступало неминуче в роздріб. В Ізіюмах був уставлений цілий сойм „ієреїв“ з „архієреєм“ на чолі і з цілою купою другорядних

достойників. Вони були дуже діяльні і запопадливі, втискали ся в родини, доконували навернень у аристократичних сферах, особливо серед жінок, притягали пожертвування, розбуджували мрійливий настрій, посідали штуку не відстрашувати неофітів побиранням досить високого гонорара за сповнюванне обряду посьвячення і інших треб ; та всього того було не досить для запевнення їм рішучої перемоги в суспільности. Їх спосіб поступування мав на собі печать якоїсь невикінчености ; вони допускали рівночасне займанне духовної гідности і сьвітських становищ, не відкидали поклонення грецьким божествам, не дбали про усталенне звязку між духовними колеґіями окремих Ізіюнів і в загалі не досить протиставляли культ Ізиди пануючому культови. Оттим то вони не здужали витворити досить самостійної суспільної сили ані виробити відповідну силу сьвідомости та ясности в уставленню своєї мети й засобів, і тому пізнійші культу нарешті зуміли відібрати культови Ізиди його історичну будучину на свою користь.

Окиньмо тепер одним загальним поглядом усю ту широку течію єгипетських і семітських вірувань, що протягом ряду століть вели боротьбу за перевагу в греко-римськiм сьвітi, і виділімо ту основну прикмету, якою визначають ся всі вони і яка відкриває нам основу їх близькості при всіх ріжницях їх історичного походження. Ся прикмета лежить у тім, що центральні герої всіх східних культів — Діоніс, Озіріс, Атис, Адоніс, Мітра — являють ся богочоловіками, що посьвячують своє життя на добро людей, навчають їх, помагають їм і захищають їх, терплять і вмирають і нарешті воскресають і відкривають людям дорогу до спасення. Як такі вони притягають до себе не лише віру, але й любов своїх поклонників, що плачуть із приводу їх терпінь і смерті, то радують ся з приводу їх воскресення. Хто вони, ті герої чоловіколюбці? Чи обоготворені історичні особи, чи втіленне ідеалів утворених людською думкою? Питанне не являєть ся важким до розвязки, бо воно наперед рішене явним або скритим мноґоіменним їх значіннем : усі ті герої характеризують ся анальоґією їх життя з життям сонця і з життям земної ростиности, якої образом і подобою являють ся вони. Як сонце в своїм видимім русі немов би тоне в безодні, з якої потім знов виринає і підіймаєть ся на небесну височінь, поборюючи свого ворога — чорну хмару ; як зерно, запорпане в землю і входячи коріннем у темну глибіню, потім на ново сходить, — так і всі ті герої, добродієць людей подібно як сонце або збіжевий колос, умирають подібно

до них і воскресають. Ті герої — міти сонця і зерна. Але щож таке міт?

Міт, се оповідання, що служить для „в'яснення“ невідомого, загадкового, незрозумілого. Як зведення невідомого до відомого або такого, що вважається відомим — у данім випадку людська особа — „в'яснення“ являється в таку пору духового розвою, коли можуть виникати відповідні питання і вироблено певні способи для їх рішення. Такий релятивно складний механізм думання мусів бути неминуче попереджений більш елементарним. Усе питання в тім, чи лишив він по собі памятки? Так, така памятка лишила ся: се казки, яких походження губить ся в доісторичній темряві, які своєю простотою, наївністю та елементарністю являються ся граничними, початковими зародами міта. Містячи в собі иноді ледво-ледво слабо зазначене „в'яснення“, казки дають нам ті оповідання, в яких мусимо шукати початкових соняшних або ростинних героїв, що пізнійше виробили ся на „секундарних“ богів. І справді, цілий широкий цикл казок ясніє славою прототипів тих героїв, що пізнійше називались Озірісами, Атисами, Адонісами, а давнійше носили иньші імена: Йосифа, Сіндерелюса, Попелюха, Шолудяка. Еволюція секундарних богів ішла, як видно, з далека і з низу, з глибини віковичних народніх переказів.

Руїни мають свої чари... Вольней, що бачив їх так багато, втавав їх із захватом і признавав, що „його серце знаходить у їх огляданню всю принаду глибоких почувань і високих думок“. Силкуючи ся підхопити їх у голосі тих величніх обломків, що окружали мене, я пустив ся за їх потоком і мені думало ся, що ота колись так високо шанована Ізида, встаючи тепер із попелу, навіває не самі лише сумовиті думки. Воскресаючи сама вона оживлює память про ціле пасмо історичного життя, з обривків оповідань про се пасмо відновлює правдиву повість про неї і поповнює прогалини, що явили ся наслідком тисячі катастроф. Так як оті колюмни, що протягом віків знали лише могильну темряву, а тепер блискотять у південному сонці своїми дивними мармурами, заблисне й історія, і ми щасливі маючи можливість констатувати її перші кроки. Тенденційні верзьякання псуймайстрів історичної правди, що опирали ся на духове запаморочення, по части закрили від нас дійсне лице Ізиди, по части наложили на нього розмахом суздальського квача окраску спільну з тзв. „поганством“, тоб то вертепом безглуздя та неморальности. Та ось ті руїни заговорили, і на уста, що вимовляли пусті слова, нало-

жено печать мовчання. Нова історична наука раз на все відкинула значінне безіменних, недатованих і загалом невіригідних жерел, повзяла тверду постанову оперти ся на ґрунті самих дійсних фактів і обхопити всю їх повноту в своїм широкім кругозорі. Спокійна і глибоко свідомо своєї гідности вона добре знає, що заняте нею тепер положенне дозволяє їй піддати перецінованню всі традиційні вартости і дасть їй змогу в повній зброї всеобіймаючої критики сміло поступати наперед, до заповідної своєї мети — правди.

Володимир Лесевич.

ЛІТЕРАТУРА.

Luigi Fischetti, Pompeii Past and Present. Naples (без означеня року).

G. Maspero, Histoire ancienne des peuples de l'orient classique. Les origines. Paris, 1895.

E. A. Wallis Budge, The gods of the Egyptians. London, 1904.

Frank Granger, The Worship of the Romans. London, 1895.

Gaston Boissier, La Religion romaine d'Auguste aux Antonins. Paris, 1892.

Georges Lafaye, Histoire du culte des divinités d'Alexandrie. Paris, 1884.

Cte Goblet d'Alviella, Eleusinia. Paris, 1903.

P. Foucart, Recherches sur l'origine et la nature des mystères d'Eleusis. Paris, 1895. Його-ж: Les grands Mystères d'Eleusis, 1900.

Його-ж: Le Culte de Dionysos en Attique, 1904.

Hugo Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult. Giessen, 1903.

Grant Allen, The Attis of Catullus. London, 1892.

Edwin Hatch, The influence of grec Ideas and usages upon the Christian Church. London, 1891.

Gustav Anrich, Das Antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christentum. Göttingen, 1894.

Georg Wottermin, Religionsgeschichtliche Studien zur Frage der Beeinflussung des Urchristentums durch das Antike Mysterienwesen. Berlin, 1896.

C. Pascal, Dei e Diavoli. Saggi sul paganesimo morente. Firenze, 1904.

A. D. Loman, *Questiones Paulinae*. (Theologisch Tijdschrift. Leiden, 1882—86).

Antiqua Mater, A Study of Christian Origin. London, 1887.

Supernatural Religion, An inquiry into the reality of Divine Revelation. London, 1902.

John Robertson, *Pagan Christs*. London, 1903.

Fr. Cumont, *Die Mysterien des Mithra*. Leipzig, 1904.

Alb. Dieterich, *Eine Mithrasliturgie*. Leipzig, 1903.

И 24.169

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

Ч. 15296